

Бурега В. В.

ПРОТОІЄРЕЙ ФЕДІР ТИТОВ У ЕМІГРАЦІЇ: НОВЕ ЖИТТЯ НА СТАРОМУ ҐРУНТІ

Термін «еміграція» має досить просте визначення. Це вимушене або добровільне переселення зі своєї батьківщини до іншої країни. Однак за цим формальним визначенням приховується цілий комплекс соціальних, культурних, юридичних, конфесійних та інших проблем, які породжує еміграція (особливо якщо вона має масовий характер).

Еміграція, життя в нових політичних, економічних, культурних умовах — це межа, яка розрубає життєвий шлях навпіл. Життя в еміграції змінює соціальний статус особистості, її соціальні ролі, трансформує її зв'язки та взаємини. Як твердять психологи, еміграція — це завжди стрес. Аби його подолати, людина підсвідомо активізує захисні психологічні механізми. Однак ці механізми, як правило, стають на заваді повноцінній адаптації особистості до нових умов ¹. Відомий російський пись-

¹ Див., наприклад: Шульц Е. Особенности эмоционально-поведенческих форм реагирования личности (реализация социального статуса, социальных ролей и защитные механизмы) в условиях эмиграции. [Електронний ресурс] / Е. Шульц. — Режим доступу: <http://russkoepole.de/ru/publikatsii-zayavleniya-intervyu/1899-psikhologicheskie-problemy-emigratsii.html>. — Назва з екрана.

менник Сергій Довлатов образно описував своє перебування в еміграції (в Америці): «П'ятий год я разгуливаю вверх ногами. И все не могу к этому привыкнуть»².

Для біографістики дослідження феномену еміграції має особливу вагу. Під час роботи над енциклопедією «Київська духовна академія в іменах: 1819–1924»³ мені довелося готувати низку статей про професорів та випускників КДА, які після революції 1917 р. опинилися в еміграції (це, зокрема: професори протоіерей Федір Титов та Михайло Поснов, митрополити Гермоген (Максимов) та Леонтій (Туркевич), архієпископи Даміан (Говоров) та Віталій (Максименко), єпископ Інокентій (Сокаль), протоіерей Василій Боцановський). У контексті реконструкції їхніх біографій постало чимало важливих питань, пов'язаних із так званою «першою хвилею» російської еміграції. Наявна бібліографія, на жаль, майже не містить гармонійного поєднання дореволюційного та емігрантського періодів життя вказаних діячів. Зазвичай той, хто вивчає перебування церковних ієрархів та професорів в еміграції, мало заглиблюється у їхнє до-емігрантське життя. І навпаки: ті, хто добре орієнтуються в дореволюційній історії КДА, приділяють мало уваги питанню про те, як внутрішнє життя Академії позначилося на взаєминах в емігрантському середовищі.

Але ж адаптація до умов життя в еміграції зовсім не означала для біженців відмови від дореволюційних уявлень про своє місце у світі. Навпаки, для «першої хвилі» еміграції дуже характерним є намагання відновити дореволюційну Росію в умовах біженства. І ця «Росія у вигнанні» мала стати точною копією Росії «втраченої».

² Довлатов С. Ремесло / С. Довлатов. — СПб., 2008. — С. 334.

³ Див.: Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія: в 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький. — Т. 1: А–К. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. — 740 с.: іл. Друк другого тому цього видання планується в 2016 р.

В емігрантській версії дореволюційної Росії було реанімовано й усі численні внутрішні протиріччя, які розривали «історичну Росію».

Промовисте свідчення тих особливих шляхів, якими розвивалися в еміграції взаємини, що склались у дореволюційному духовно-академічному середовищі, знаходимо, зокрема, у біографії професора протоієрея Федора Івановича Титова. 21 грудня 1918 р. (після вступу до Києва військ Директорії УНР) він залишив українську столицю, виїхавши до Одеси. На початку 1919 р. отець Федір емігрував до Константинополя, а в листопаді 1919 р. прибув до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (Королівство СХС). Невдовзі зі згоди керівництва Сербської Православної Церкви професор Титов оселився в монастирі Гргетег на Фрушка Гора. Протягом 1920 р. він вивчав тут сербську мову та пристосовувався до життя в нових умовах.

На щастя, маємо унікальне джерело, яке висвітлює цей період початкової адаптації протоієрея Ф. Титова до емігрантського життя. Йдеться про «Обривки из моего дневника» Дмитра Васильовича Скринченка — церковного діяча і педагога, який також емігрував із Києва та у лютому 1920 р. оселився на Фрушка Гора⁴. Звісно, слід враховувати специфічність цього джерела, яке подає образ Титова крізь призму світосприйняття Скринченка. А втім, його записи досить чітко відбили те, що відбувалося з протоієреєм Ф. Титовим у перший рік життя в Сербії.

Вже перша згадка у щоденнику Д. Скринченка про отця Федора Титова (від 20 лютого 1920 р.) увиразнює стресовий стан останнього: «Титов живет в Гргетеге уже месяц, изучает сербский язык; он очень пополнел, даже

⁴ Див.: Скринченко Д. В. Обривки из моего дневника / Д. В. Скринченко [предисл. и подготовка текста В. Б. Колмакова; примеч. А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скринченко]. — М. : Индрик, 2012. — 408 с., ил.

разжирел, но душевно неспокоен и часто плачет»⁵. Це й не дивно, адже Ф. Титов опинився за кордоном без своєї родини, і в лютому 1920 р. ще не знав, чи побачить її колісь узагалі.

З цього часу і до серпня 1920 р. отець Ф. Титов згадується в щоденнику Д. Скринченка регулярно. Із його записів можна зрозуміти, що взаємини, які склалися у професора Титова в церковному середовищі до революції, залишалися актуальними і в еміграції. Зокрема у спілкуванні зі Скринченком він досить негативно характеризує митрополита Антонія (Храповицького) та консервативне коло професури КДА.

Наприклад, 21 лютого Д. Скринченко пише: «С проф. Титовым, протоиереем, разговаривали в отведенной мне комнате до полуночи. Он очень ругал митрополита Антония [Храповицкого]... Титов не раз злобно говорил об А.: “Негодяй, подлый”»⁶.

А ось із запису від 7 березня: «Вчера Титов долго сидел вечером в моей комнате; для м. Антония, инспектора дух. Академии архим. Тихона [Лященко] у него нет других слов, как “подлец”, “негодяй”, “бесчестный” и т. п.»⁷.

18 березня натрапляємо у щоденнику на згадки про професорів КДА протоієрея Миколу Гроссу та Михайла Поснова: «Титов считает проф. Киев. академии Н. Гроссу худым профессором; будучи в качестве одного из экзаменаторов на гомилетике у Гроссу, Титов заметил следующие проделки: студенты отвечали лишь из 7 билетов, а один сказал, что от Дмитрия Ростовского не осталось проповедей на малороссийском языке; тогда Титов сказал студенту: “Как вам не стыдно так говорить! Да ведь недавно в Ростове вышел целый сборник проповедей Дмитрия Ростовского на этом языке”; этот укор

⁵ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 33.

⁶ Там само. — С. 34.

⁷ Там само.

был направлен профессору Гроссу. Профессора Поснова, находящегося теперь в Софии, Титов называет “негодяем”...»⁸.

Усі ці записи яскраво увиразнюють те, як оцінював отець Ф. Титов передреволюційний період у житті КДА. Згадаймо, що архімандрит Тихон (Лященко), протоієрей Микола (Гроссу) та професор Михайло Поснов належали до консервативного табору київської духовно-академічної професури. А митрополит Антоній (Храповицький) залишив у КДА недобру пам'ять: ще перебуваючи в сані архієпископа Волинського і Житомирського, навесні 1908 р. він здійснив, за дорученням Св. Синоду, ревізію Київської духовної академії та подав до Петербурга вкрай негативний звіт, у якому звинувачував викладацьку корпорацію у підтримці революційних настроїв і навіть у нігілізмі⁹. Це змусило Академію виступити з публічним спростуванням звинувачень, висунутих ревізором. У 1910 р. кілька її професорів на чолі з колишнім ректором архієпископом Платоном (Рождественським, обіймав ректорську посаду у 1902–1907 рр.) видали брошуру, в якій намагалися довести безпідставність тверджень архієпископа Антонія¹⁰. Загалом митрополит Антоній негативно оцінював процеси, які відбувались у КДА протягом революції 1905–1907 рр. та були спрямовані на проведення докорінної реформи духовної освіти. Владика Антоній заявив тоді про себе як принциповий противник реформ. У звіті про ревізію КДА (як і в інших своїх публікаціях тих років) він окреслив цілком

⁸ Скрынченко Д. В. Вказ. праця. — С. 40.

⁹ Антоний (Храповицкий), архиеп. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г. / Архиепископ Антоний. — Почаев, 1909. — 72 с.

¹⁰ Правда о Киевской духовной академии. Вынужденный ответ на изданную архиеп. Волинским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года». [Сб.]. — К., 1910. — 144 с.

консервативну програму подальшого розвитку системи духовної освіти в Російській імперії ¹¹.

Отець Федір Титов, навпаки, симпатизував реформаторській «партії» професорів, хоча й не належав до її лідерів. Як бачимо зі щоденника Д. Скринченка, Ф. Титов і в 1920 р. залишався представником саме ліберального крила київської духовно-академічної корпорації. Митрополита Антонія він жорстко критикує. Натомість про митрополита Платона говорить зовсім по-іншому. Зокрема 16 березня Д. Скринченко записав у щоденнику: «Ф. И. Титов очень ругает м. Антония, м. же Платона любит; оказывается, м. Платон товарищ Титова по семинарии, по фамилии Рождественский, овдовев, поступил в Киев. дух. Академию, где Титов был его профессором, а затем и подчиненным, когда Платон стал ректором Академии» ¹². Федір Титов та Порфирій Рождественський (мирське ім'я митрополита Платона) справді разом навчалися в Курській духовній семінарії, яку обидва закінчили у 1886 р. ¹³ Крім того, у 1918–1919 рр. саме митрополит Платон дав Титову притулок в Одесі. І саме з рук митрополита Платона в Одесі Титов отримав митру (хоча в еміграції російські єпископи ставили під сумнів законність цієї нагороди).

¹¹ Детальніше про це див.: Ткачук М. Л. КДА в освітянському «автономізаційному» русі початку ХХ ст. / Марина Ткачук // Київська Академія. — 2007. — Вип. 4. — С. 149–165; Її ж. Трансформаційні процеси в духовній школі початку ХХ в.: опыт КДА / М. Л. Ткачук // Труды Київської духовної академії. — № 14. — К. : КДАіС, 2011. — С. 109–121; Бурегі В. В. История КДА (XIX — нач. ХХ вв.) / В. В. Бурегі // Православная энциклопедия. — Т. 33. — М. : Церковно-науч. центр «Православная энциклопедия», 2013. — С. 106–107.

¹² Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 40.

¹³ Про митр. Платона див., наприклад: Косик В. И. Русское церковное зарубежье: ХХ век в биографиях духовенства от Америки до Японии. Материалы к словарю-справочнику / В. И. Косик. — М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2008. — С. 286–292.

Протягом весни–літа 1920 р. Ф. Титов неодноразово згадував митрополита Платона в бесідах із Д. Скринченком. Саме в березні 1920 р. сталася скандальна історія, коли митрополит Платон намагався обміняти 100 тис. старих російських рублів на сербські динари, однак отримав відмову, після чого залишив Королівство СХС. Ця історія набула розголосу в еміграції і сильно зашкодила репутації митрополита Платона. Характерно, що протоієрей Титов, хоча й не схвалював (за словами Скринченка) цього вчинку митрополита Платона, однак і надалі ставився до свого семінарського однокласника з симпатією. Натомість про митрополита Антонія він ніколи не говорив позитивно. Ось характерний запис Скринченка від 24 квітня: «Вечером сидели в комнате Титова. Он страшно ругает митрополита Антония и говорит, что при встрече с ним может наговорить ему больших дерзостей»¹⁴.

Отже, як бачимо, вже у 1920 р. у середовищі російської еміграції в Сербії формуються взаємини, які досить чітко віддзеркалюють дореволюційну реальність. На тлі стресу від еміграції всі старі конфлікти набули помітного загострення. Недарма Скринченко постійно характеризує Титова як дуже непростого співрозмовника. «Титов, по своему характеру, тяжелый человек; всех критикует и очень резко»¹⁵, — пише він 7 березня. А 18 березня додає: «Все больше убеждаюсь, насколько тяжел, болезненно самолюбив и в то же время хитер Титов»¹⁶. Зрештою, в записі від 3 серпня Скринченко дає одну з найсуворіших характеристик професора: «Титов демонски мрачен и безмерно самолюбив»¹⁷.

Протягом 1920–1921 рр. в оцінках Ф. І. Титовим дореволюційної Росії та Російської Церкви відбуваються

¹⁴ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 47.

¹⁵ Там само. — С. 37.

¹⁶ Там само. — С. 40.

¹⁷ Там само. — С. 61.

ся цікаві трансформації. Варто зауважити, що до 1917 р. протоіерей Федір Титов був послідовним апологетом монархії та російської імперської ідеології. Зокрема на межі XIX–XX ст. він займався, за ініціативи і фінансової підтримки обер-прокурора Св. Синоду К. П. Победоносцева, вивченням історії Православної Церкви в Польсько-Литовській державі XVII–XVIII ст. Результатом цієї роботи стали збірка «Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.» (у 3 кн.) та монографія «Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Западная Русь в борьбе за веру и народность» (у 2 т.). Ці публікації мали підкреслено ідеологічний характер і були фактичною апологією ліквідації наприкінці XVIII ст. Польської держави й входження білоруських та українських земель до складу Росії. У 1905 р. саме за монографію про «Западную Русь» Титов здобув ступінь доктора церковної історії та невдовзі був затверджений у званні ординарного професора. Його стрімке кар'єрне зростання за підтримки з Петербурга викликало тоді помітне невдоволення в професорському середовищі КДА.

У 1913 р. протоіерей Ф. Титов випустив дві праці до 300-річчя Дому Романових¹⁸, за які отримав персональну нагороду від імператора Миколи II. У 1916–1917 рр. він представляв протопресвітера Російської армії і флоту на окупованих територіях Австро-Угорщини¹⁹. Отже,

¹⁸ Титов Ф. И., прот. Русский царствующий дом Романовых в его отношениях к Киевской духовной академии / Прот. Ф. Титов. — К., 1913. — [2], 88 с.; Його ж. Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской лавре. 1613–1913 гг. / Прот. Ф. Титов. — К., 1913. — 352 с.

¹⁹ Див.: Антоній (Паканич), митр. Київська духовна академія під час Першої світової війни в контексті життєпису протоіерея Федора Івановича Титова / Митр. Антоній (Паканич) // Труды Київської духовної академії. — № 21. — К. : КДАіС, 2014. — С. 25–34.

професор Титов завжди був більш ніж лояльним до традиційної російської імперської ідеології²⁰.

Однак у 1920 р. ми чуємо з його вуст нові оцінки дореволюційної Росії. Цілком очевидно, вони не були випадковими. 3 квітня Скринченко пише у щоденнику, що Титов «совершенно разочарован в русском епископате»²¹. 4 серпня він занотує його слова про те, що «русские монастыри страшно распущены, погрязли в безделии, лени, разврате, например, киевский Михайловский монастырь»²². Запис від 5 серпня: «Сегодня за обедом в Гргетеге Титов опять порицал все русское, особенно офицерство и генералитет, а также русскую иерархию, причем сказал, что не хотел бы возвращаться в Россию...»²³.

Цікаво, що на цій хвилі критичного переосмислення дореволюційної російської дійсності протоієрей Ф. Титов починає по-новому оцінювати й «українське питання». Фактично він висловлюється на підтримку українського національного руху. Зокрема 7 березня Д. Скринченко занотує: «Он (Титов. — В. Б.) желал бы широкой автономии территориально-политической и церковной Украине, но все же мыслит Россию единой; впрочем, если Украина дожила до культурной независимости, то пусть отделяется, но этого не будет, ибо слишком много и кровных, и политико-экономических связей между Великороссией и Украиной»²⁴. Як свідчить

²⁰ Детальний огляд життєвого шляху прот. Ф. Титова у дореволюційний період див.: Ульяновский В. И. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов / Василий Ульяновский // Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.) : Историческая записка / сост. : Ф. Титов, прот. ; предисл., примеч., прилож. : В. Заев, прот. ; В. И. Ульяновский. — К. : Гопак, 2003. — С. IX–CXXVI.

²¹ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 42.

²² Там само. — С. 61.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С. 37.

щоденниковий запис Д. Скринченка від 2 липня, Ф. Титов «бранит русский епископат, выдвигает все украинское»²⁵.

Слід зауважити, що ці проукраїнські висловлювання Титова Скринченка, який був принциповим російським націоналістом і монархістом, сприймав із обуренням. Наведемо промовистий запис від 8 травня: «Сегодня Титов показался мне особенно невыносимым: он доказывал, что малорусская Церковь под Константинопольским Патриархом находилась в лучшем положении, чем под Москвой, а когда я ему указал, что это не совсем так, что авторитет Константинопольского Патриарха не уберег Русскую Церковь от унии и католических захватов, причем униаты даже киевскую св. Софию, захватив, превратили в скотный двор, Титов рассердился и стал говорить мне колкости. Болезненно самолюбивый человек»²⁶.

Для нашого огляду важливо звернути увагу й на тодішнє бачення протоіереєм Ф. Титовим свого майбутнього. Цікаво, що у приватному спілкуванні він неодноразово висловлював бажання служити в Сербії на сільській парафії, бути, як свідчить запис Скринченка від 21 лютого, «простым сельским священником»²⁷. Однак уже в першій половині березня Титов починає активно домагатися професорського місця на богословському факультеті у Белграді, який мав відкритися восени того ж року. В архіві факультету збереглися прохання Титова на ім'я міністра просвіти Королівства СХС та ректора Белградського університету надати йому професорську кафедру на богословському факультеті. На жаль, обидва прохання не датовані, однак написані вони були, ймовірно, у першій половині березня 1920 р. та передані Сербсько-

²⁵ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 58.

²⁶ Там само. — С. 50–51.

²⁷ Там само. — С. 34.

му митрополиту Димитрію (Павловичу). 13(26) березня 1920 р. митрополит Димитрій переслав їх міністру та ректору зі своїми особистими клопотаннями²⁸.

Про це дуже скоро дізналися в емігрантському середовищі. За свідченням Д. Скринченка, який 12 квітня спілкувався з архієпископом Георгієм (Ярошевським) та архимандритом Александром (Іноземцевим), його співрозмовники відгукувалися про Титова так: «Он думает одно, говорит другое, а делает третье; Титов все время говорит, что хотел бы быть простым сельским священником, а между тем епископ Илларион Заремский привез известие, подтвержденное словами г-жи Дюррич, что Титов подал прошение о предоставлении ему университетской кафедры. Титова за это подняли на смех»²⁹.

У записі про цю розмову ми зустрічаємо і ще одне цікаве свідчення: «Архиепископ Георгий рассказывал, что сам видел письмо Титова к архимандриту Августину Бошняковичу, где Титов подписывался: “член Всероссийского Синода”. Архимандрит Александр сказал: это в лучшем случае легкомыслие, а в худшем — подлог»³⁰. Отже, ймовірно, отець Федір уже в цей час, займаючись пошуком власного місця в еміграції, вдавня до «коригування» своєї біографії. Схоже, що саме з цього часу він починає вказувати в автобіографіях нову дату народження. В усіх доступних нам документах сербського періоду Титов пише, що народився 8 лютого 1868 р.³¹, тоді

²⁸ Досије Теодора Титова // Архив Православног богословског факултета у Београду. — Арк. 10–11.

²⁹ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 44.

³⁰ Там само.

³¹ В особовій справі прот. Ф. Титова в Архиві Православного богословського факултету в Белграді збереглися три послужних списки, заповнені ним власноруч. У всіх них вказано дату народження 8 лютого 1868 р. Див.: Досије Теодора Титова // Архив Православног богословског факултета у Београду. — Арк. 1, 4, 6. Казимировић Р. Др Теодор Титов, митроносни протојереј и професор београдског универзитета (Поводом неговe 60-тогодишњице) / Р. Казимировић // Весник Српске цркве. — Год. XXXIII (1928). —

як в усіх документах дореволюційного періоду зазначено дату 8 лютого 1864 р.³² Пізніше професор С. В. Троїцький прямо звинувачував Титова в тому, що він свідомо «омолодив» себе на чотири роки, аби полегшити собі працевлаштування у Сербії³³.

Ще одним напрямком біографічних коректив Титова стало його намагання подати себе як давнього друга сербського народу. Зокрема у згаданих проханнях на ім'я ректора університету та міністра просвіти він вказував, що деякі з його публікацій присвячені історії Сербської Церкви (зокрема книжка про митрополита Сербського Михаїла (Йовановича)³⁴), а також, що під його керівництвом у КДА написали свої дисертації кілька відомих сербських церковних діячів (у т. ч. священники Стефан Димитрієвич та Йосиф Цвійович, згодом – митрополит). Цілком очевидно, що у 1920 р. особливу підтримку отцю Ф. Титову надавав випускник КДА 1904 р. єпископ Досифей (Васич)³⁵. Зокрема у своєму листі до міністра

Бр. 1. – С. 53–58.

³² Див., наприклад: Личное дело студента академии Федора Титова // Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ [далі – ЦДАУК]. – Ф. 711. – Оп. 1. – Спр. 11438. – Арк. 2; Автобиография Ф. И. Титова // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [далі – ІР НБУВ]. – Ф.175. – № 1. – Арк. 1.

³³ Троицки С. Исправка / С. Троицки // Гласник. Службени лист Српске православне патријаршије. – Год X (1929). – Бр. 20. – С. 313–314.

³⁴ Титов Ф., свящ. Михаил, митрополит Сербский (1826–1898 г.) / Свящ. Ф. Титов. – К., 1898. – 57 с.

³⁵ Див. про нього: Бурега В. В. Досифей (Васич), исповедник, митрополит Загребский / В. В. Бурега, иерод. Игнатий (Шестаков) // Православная энциклопедия. – Том XVI. – М. : Церковно-науч. центр «Православная энциклопедия», 2007. – С. 51–52; Він же. Деятельность священномученика Досифея (Васича) на территории Закарпатской Украины в 1920-е гг. / В. В. Бурега // Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати. – Књ. 14. – Београд, 2013. – С. 141–148; Він же. Досифей (Васич Драгутин) / В. В. Бурега // Київська духовна академія в іменах : 1819–1924 : енциклопедія : в 2 т. – Т. 1 : А–К. – С. 471–474.

просвіти Титов вказував, що листи йому можна направляти через єпископа Досифея.

20 травня Скринченко зробив цікавий запис про намагання Титова інтегруватися до сербського соціуму: «Титов очень ловкий человек: свою поездку на Афон он представил так, как будто он много заботился об интересах сербских монастырей на Афоне. В это поверил епископ Нишский Досифей и русское посольство, и вот стараниями их Титов получил орден Св. Саввы II степени. В посольстве передали мне этот орден для вручения Титову, который я и отнес сегодня ему в Гретег»³⁶.

30 жовтня 1920 р. протоієрей Федір Титов обійняв посаду екстраординарного професора Православного богословського факультету Белградського університету. Від початку занять на факультеті (грудень 1920 р.) викладав тут біблійну історію з біблійною археологією. Оскільки до революції він був відомий у Росії передусім як історик Церкви, то його призначення на біблійну кафедру викликало в еміграції негативні відгуки. Архієпископ Георгій (Ярошевський) у листі до Д. Скринченка від 26 листопада (9 грудня) 1920 р. писав: «Ваш “друг” прот. Титов получил кафедру “Библейской Истории и Археологии”, к которой по предыдущим своим ученым занятиям не имеет никакого отношения, — однако это его несколько не смутило, и в настоящее время он якобы уже пребывает в Белграде»³⁷.

Ще в 1920 р. Ф. Титов починає друкуватися у сербській церковній періодиці. Вже перші його публікації чітко свідчать про нові ідейні орієнтири автора. Зокрема у 1920 р. з нагоди відродження патріаршества у Сербії він надрукував у журналі «Гласник Српске патријаршије» статтю «Пређашња и садашња руска патријаршија» («Ко-

³⁶ Скринченко Д. В. Вказ. праця. — С. 52.

³⁷ Там само. — С. 346.

лишне і сучасне російське патріаршество») ³⁸. Ф. Титов протиставляє тут російське патріаршество, яке існувало з кінця XVI ст. до 1700 р., патріаршеству, відродженому у 1917 р. Патріархів першого періоду (за винятком Філарета та Никона) Титов вважає «більш-менш сліпою зброєю в руках державної влади». Вони чітко вписувалися в тодішню політичну систему, були великими землевласниками та стояли над простим народом, не маючи міцної соціальної підтримки. Натомість «нове» російське патріаршество Титов вважає результатом справжнього народного руху, який не був пов'язаний із панівними верствами населення та існував, радше, їм на противагу. З певною мірою спрощення можна сказати, що патріаршество XVII ст. Титов тлумачить, як патріаршество «зверху», а нове патріаршество — як патріаршество «знизу». Отже, відродження патріаршества у Росії в 1917 р. постає як результат демократичної, революційної хвилі. Тому для отця Ф. Титова Патріарх Тихон — це справжній народний лідер, захисник народу від свавілля будь-якої влади.

Ці ідеї Ф. Титова викликали неоднозначну реакцію в емігрантському середовищі. Зокрема архієпископ Георгій (Ярошевський) у вже цитованому листі писав: «В „Церковном Гласнике“ (сербском) он (Титов. — *Авт.*) пишет статьи „Прежня и настоящая русская патриархия“. Признаться, кое-что в этих статьях мне не нравится. Прочитайте. Интересно знать Ваше мнение. Статьи еще не окончены» ³⁹.

Наступна стаття Ф. Титова з російської тематики призвела до відкритого конфлікту з церковними колами еміграції в Королівстві СХС. Протягом 1921 — почат-

³⁸ Титов Т. Пређашња и садашња руска патријаршија / Т. Титов // Гласник Српске патријаршије. — Год I (1920). — Бр. 8. — С. 124–126; Бр. 9. — С. 137–139; Бр. 10. — С. 157–158; Бр. 11. — С. 170–172; Бр. 12. — С. 185–187.

³⁹ Скрынченко Д. В. Вказ. праця. — С. 346.

ку 1922 р. він друкував у «Гласнику» першу частину праці «Руска православна црква пред революцијом и за време революције» («Руська Православна Церква перед революцією та під час революції») ⁴⁰, що стала результатом його критичного переосмислення власних дореволюційних поглядів на історію Російської Церкви та російське суспільство передреволюційної доби. Оскільки ця важлива публікація ніколи не потрапляла у поле зору вітчизняних дослідників, наведемо деякі її основні тези.

У названій праці зроблено спробу подати цілісний погляд на історію взаємин Російської Церкви з Російською державою. На думку Ф. Титова, у давньоруський період ⁴¹ після хрещення Русі «Церква мала владу над державою», однак ця влада була виключно моральною. Церква відіграла ключову роль у вихованні народу, у створенні централізованої держави та у звільненні від монгольського ярма. Автор вважає, що більш-менш органічні взаємини між Церквою та державою зберігалися у Московському князівстві до середини XV ст. Після цього в союзі Церкви з державою дедалі більше починає домінувати держава. На думку Титова, Патріарх Никон намагався у XVII ст. «підняти авторитет Церкви і, за змоги, відновити попередній великий вплив Церкви на державу». Однак ця спроба закінчилася поразкою Патріарха. Заміна патріаршого устрою на синодальний (1721) означала цілко-

⁴⁰ Титов Т. Руска православна црква пред революцијом и за време революције / Т. Титов // Гласник Српске патријаршије. — Год II (1921). — Бр. 2. — С. 26–28; Бр. 3. — С. 43–45; Бр. 4. — С. 57–58; Бр. 5. — С. 76–77; Бр. 6. — С. 93–94; Бр. 7. — С. 108–110; Бр. 8. — С. 126–127; Бр. 9. — С. 137–138; Бр. 10. — С. 154–156; Бр. 11. — С. 167–169; Бр. 12. — С. 188–189; Бр. 13. — С. 202–205; Бр. 14. — С. 220–223; Бр. 15. — С. 239–241; Бр. 16. — С. 259–261; Бр. 17. — С. 279–280; Бр. 18. — С. 294–296; Бр. 19. — С. 313–315; Бр. 20. — С. 330–331; Бр. 21. — С. 347–349; Бр. 22. — С. 370–371; Бр. 23. — С. 391–392; Бр. 24. — С. 419–421; Год III (1922). — Бр. 1–2. — С. 11–13.

⁴¹ Слід зазначити, що Ф. Титов вважав давньоруський період частиною російської історії. Тут він цілком продовжує традицію дореволюційної російської історіографії.

вите панування держави над Церквою, навіть «рабство» Церкви щодо держави. І саме це «рабство» стало однією з причин катастрофи 1917 р.⁴²

Синодальна система зазнає у праці Ф. Титова нищівної критики. Він стверджує, що реальною вищою владою в Російській Церкві у 1721–1917 рр. були не архієреї, які входили до складу Синоду, а обер-прокурор зі своєю власною канцелярією, а реальну владу в єпархіях мали не єпископи, а духовні консисторії на чолі з їхніми секретарями («шпигунами обер-прокурора») ⁴³. Таким чином, на думку Ф. Титова, в синодальний період у Російській Церкві паралельно з традиційною (єпископською) системою управління існувала фактично державна система управління на чолі з обер-прокурором. І саме ця друга система мала реальну владу в Церкві. Прот. Ф. Титов пише, що таку систему слід звати не «цезарепапізмом», а «прокуроро-папізмом» або «бюрократизмо-папізмом» ⁴⁴.

Як показує Ф. Титов, фактичне призначення єпископів у синодальний період світською владою вело до численних зловживань. Найбільш кричущими ці зловживання були у передреволюційні роки, позначені «распутінщиною». Титов перераховує ієрархів, які отримали престижні кафедри з протекції «старця» Григорія Распутіна. Загалом, він приділяє особливу увагу періоду панування Распутіна при дворі у Петрограді та вважає, що саме ці роки максимально знесли і Російську Церкву, і державу.

В окремому розділі своєї праці Титов висвітлює жалюгідний стан російського парафіяльного духовенства. Він називає священиків «духовними рабами» архієреїв. Деяким архієреям він дає особливо сувору оцінку: «Сво-

⁴² Титов Т. Руска православна црква пред револуцијом и за време револуције // Гласник Српске патријаршије. — Год II (1921). — Бр. 2. — С. 27–28.

⁴³ Там само. — С. 28.

⁴⁴ Там само. — Бр. 3. — С. 44.

їм брутальним і деспотичним ставленням до духовенства та всієї своєї пастви у переддень революції відзначилися єпископи: Володимир (князь Путята), Міхей (колишній офіцер)⁴⁵, Варнава (хлист і распутінець)⁴⁶, Алексій Дородніцин (распутінець, який після державного перевороту перебіг у табір українців-сепаратистів), Филип Астраханський⁴⁷ та ін.»⁴⁸

Не менш жорсткої критики зазнає і дореволюційне вчене чернецтво. Титов оцінює його як неканонічне явище, оскільки згідно з канонами чернець має мешкати у монастирі. Згубним для Церкви він вважає і практику призначення єпископів із вчених монахів: «Такі переважно молоді та недосвідчені монахи-архієреї зовсім не знали ані чернецтва, яким мали керувати не тільки на папері, а й у реальному житті; ані священства, яким керували; ані загалом церковної адміністрації та людського життя. Не дивно, що такі архієреї були лише жалюгідними іграшками в руках вельми досвідчених секретарів консисторій та своїх особистих секретарів. З іншого боку, російське вчене чернецтво являло собою певну чернечу аристократію, яка своїми привілеями та протиканонічним станом ... викликала загальне невдоволення серед іншого чернецтва та народу»⁴⁹. Як неканонічну оцінює Титов і російську практику призначення вікарних єпископів, оскільки вікарії в Російській імперії не мали ані свого кафедрального міста, ані чіткого кола повноважень⁵⁰.

⁴⁵ Мається на увазі єпископ Міхей (Алексєєв).

⁴⁶ Йдеться про архієпископа Варнаву (Накропіна).

⁴⁷ Тут, очевидно, помилка. Єпископа з таким ім'ям на Астраханській кафедрі у передреволюційні роки не було. Можливо, мається на увазі єпископ Філарет (Никольський), який керував Астраханською єпархією у 1914–1916 рр.

⁴⁸ Титов Т. Руска православна црква пред революцијом и за време революције // Гласник Српске патријаршије. — Год II (1921). — Бр. 4. — С. 57–58.

⁴⁹ Там само. — Бр. 6. — С. 94.

⁵⁰ Там само.

Багато уваги у своїй праці прот. Ф. Титов приділяє взаєминам між Церквою та російським суспільством. На його думку, у передреволюційну добу між духовенством та простим народом фактично не було порозуміння: «У своїх поняттях, навичках та навіть мові російське священство стояло від народу так далеко, що при першій зустрічі з сільськими мешканцями ані воно не могло зрозуміти народ, ані народ своє духовенство»⁵¹.

Згадує Титов і про стан духовних академій. Він підкреслює, що у передреволюційні роки в академіях (зокрема й у Київській) панував дух реакції. Традиції академічного самоврядування активно руйнувалися. Як приклад такої руйнації Титов згадує, що саме у переддень революції у КДА були випадки, коли професори призначалися «безпосередньо Синодом, незважаючи на те, що академічна Рада не обирала їх професорами»⁵². Ректорські посади в академіях «обіймали останнім часом найреакційніші праві архієреї, члени відомого “Союза русского народа”». Як приклад такого реакціонера прот. Ф. Титов згадує ректора КДА єпископа Інокентія (Ястребова)⁵³.

Цікаво, що Титов із симпатією пише про спробу реформувати академії під час революції 1905–1907 рр. Він також позитивно оцінює роботу Передсоборного Присутствия у 1906 р., де академічні професори «показали себе як вільно мислячі науковці». Подальші події Титов

⁵¹ Там само. — Бр. 8. — С. 126.

⁵² Наприклад, у 1910 р. згаданий вище М. Е. Поснов саме у такий спосіб обійняв у КДА другу кафедру Святого Письма Нового Завіту. 05.11.1910 Рада КДА обрала на цю кафедру В. П. Соколова. Однак завдяки зверненням до Св. Синоду професора С. Т. Голубева та ректора КДА єпископа Інокентія (Ястребова), підтриманим митрополитом Флавіаном (Городецьким), 01.12.1910 Синод затвердив на цій кафедрі не Соколова, а Поснова. Див.: Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1910–1911 учебный год. — К., 1911. — С. 181–187, 194–198, 206–211, 232, 363–382.

⁵³ Див.: Титов Т. Руска православна церква пред революцијом и за време револуције // Гласник Српске патријаршије. — Год II (1921). — Бр. 8. — С. 127.

описує так: «Однак після цього (1908 р.) була проведена ревізія усіх духовних академій. Наслідком цієї ревізії став ганебний и шкідливий відгук ревізора-архієрея про академії (особливо про Київську, яка невдовзі після цього відповіла на звіт ревізора книгою під назвою: „Правда о Киевской Академии“) та їхніх професорів, а згодом і звільнення зі служби деяких найбільш вільнодумних професорів. У зв'язку з цією ревізією у 1910 р. було проведено найбільш реакційну реформу академій. Але і цього виявилось замало. Влітку 1912 р. були запрошені до Петрограда згадані вище найреакційніші ректори академій — архієреї, які у співробітництві з тодішнім обер-прокурором Синоду — німцем Саблером здійснили певні зміни в академічному статуті з метою підсилити реакційний напрям академічного устрою та викладання»⁵⁴.

Прикметно, що Ф. Титов не називає на ім'я того «ревізора-архієрея» (Антонія (Храповицького)), який був автором «шкідливого» відгуку, хоча в інших місцях статті, критикуючи дії російських єпископів, вказує їхні імена. Ймовірно, утриматися від прямої згадки про митрополита Антонія його спонукало те, що на момент підготовки статті до друку останній уже перебував у Сербії та фактично був ключовою фігурою у Російській Закордонній Церкві. Однак навіть такої анонімної критичної згадки було цілком достатньо, аби в емігрантському середовищі зрозуміли, про кого йдеться.

Отже, як бачимо, у 1921 р. протоієрей Ф. Титов друкував частинами масштабне дослідження, в якому вкрай критично висвітлював дореволюційне життя Російської Церкви. Цілком не дивно, що цей текст викликав невдоволення передусім у церковних колах російської еміграції, зокрема й у Вищого Російського Церковного Управління.

⁵⁴ Див.: Титов Т. Руска православна церква пред революціјом и за време революцје // Гласник Српске патријаршије. — Год II (1921). — Бр. 8. — С. 127.

ня Закордоном, яке перебувало на той час у сербському м. Сремські Карловці. 4 жовтня (21 вересня) 1921 р. збори архієреїв, духовенства та мирян у Сремських Карловцях під головуванням митрополита Антонія (Храповицького) засудили публікацію Титова, яка змальовує церковне життя дореволюційної Росії «в чрезвычайно мрачных красках» і призводить «к умалению достоинства отечественной Церкви» як «нездоровомысленное и злонамеренное по своим последствиям деяние». Констатуючи, що Ф. Титов «злоупотребил высоким доверием и дорогим гостеприимством редакции Патриаршего Гласника, ввел в заблуждение почтенный круг читателей официального органа братской Сербской Церкви относительно истинного положения Православной Церкви великого русского народа»⁵⁵, збори звернулися до редакції «Гласника» із проханням припинити друк праці Титова. Це прохання було задоволене: у № 3 «Гласника» за 1922 р. з'явилося повідомлення про припинення «неполітичним часописом» публікації твору професора Титова, який порушує політичні питання⁵⁶. Наскільки нам відомо, у повному вигляді цей твір так і не з'явився. Ймовірно, він залишився незакінченим... Додамо, що у зв'язку із зазначеним вище конфліктом між протоієреєм Федором Титовим та очолюваною митрополитом Антонієм (Храповицьким) Російською Православною Церквою Закордоном (РПЦЗ), яка перебувала на той час у стадії формування, він ніколи не входив до її складу і не брав участі в роботі її адміністративних органів.

9 грудня 1925 р. Ф. Титов та його дружина отримали громадянство Королівства СХС. За поданням Титова від 4 березня 1926 р. Рада Белградського університету звернулася до уряду Королівства СХС із клопотанням

⁵⁵ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 6343. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 12–14.

⁵⁶ Див.: Гласник Српске патријаршије. — Год III (1922). — Бр. 3. — С. 40.

про надання йому, як професору університету, всіх прав державного службовця з урахуванням дореволюційного педагогічного стажу. 8 березня 1926 р. він став ординарним професором університету. Ще через рік (5 березня 1927 р.) указом короля Олександра I Федір Титов отримав ранг державного чиновника першої категорії другої групи⁵⁷, цілковито інтегрувавшись, таким чином, до сербської (югославської) системи вищої освіти.

Важливо зазначити, що за практикою Сербської Православної Церкви 1920–30-х рр. ті російські священики, які приймали громадянство Королівства СХС (з 1929 р. — Королівство Югославія), автоматично вважалися кліриками Сербської Церкви. Фактично зміна громадянства трактувалася й як зміна канонічної юрисдикції. Натомість до юрисдикції Російської Православної Церкви Закордоном входили єпископи та священики, які не приймали підданства Королівства СХС і зберігали статус біженців⁵⁸. Отже, протоієрей Ф. Титов, який ніколи не був кліриком РПЦЗ, з кінця 1925 р., радше за все, офіційно вважався кліриком Сербської Церкви, хоча, наскільки відомо, парафіяльного служіння у Сербії не звершував, зосередившись виключно на викладацькій та науковій діяльності.

Слід зазначити, що Ф. Титов спромігся зайняти досить зручну нішу, яка виокремила його з російського емігрантського середовища та допомогла інтегруватися до сербського наукового простору. Більшість публікацій Титова емігрантської доби (переважно статей популярного характеру) присвячено сербській церковній істо-

⁵⁷ Досіє Теодора Титова // Архив Православного богословского факультета у Београду. — Арк. 1, 3 зв., 27, 29.

⁵⁸ Див. про це, наприклад: Бурга В. В. Правовое положение русского православного прихода в Праге (1921–1939 гг.) / В. В. Бурга // Правовое положение русской эмиграции в 1920–1930-е годы : Сб. науч. трудов / [науч. ред. : д-р истор. наук З. С. Бочарова]. — СПб. : Сударья, 2006. — С. 284.

рії. Вважається, що Титов був одним із творців ідеології так званого «святосавства» (серб. — Светосавље), тобто ідеології особливого шляху сербського православ'я, ґрунтованого на духовній спадщині Св. Сави Сербського. Водночас Ф. Титов не полишав своїх занять історією Російської Церкви. З ініціативи студентів із 1922 р. він читав на богословському факультеті для бажаючих курс історії Російської Церкви. Йому вдалося навіть домогтися дозволу Ради факультету на проведення іспитів із цього предмета з видачею окремого свідоцтва про його опанування. На громадських засадах він виступав також із щотижневими публічними лекціями з російської церковної історії. З 1924 р. до кінця життя Ф. Титов обіймав на факультеті кафедру догматичного богослов'я⁵⁹.

А втім, інтеграція професора Титова до сербського простору була далеко не безпроблемною. Про непрості взаємини між сербами та росіянами-емігрантами на богословському факультеті в Белграді яскраво свідчить такий епізод. У 1934 р. випускник КДА професор Чедомир Мар'янович внаслідок конфлікту з богословським факультетом видав брошуру, спрямовану проти протоієрея Федора Титова⁶⁰. У цій брошурі Ч. Мар'янович стверджував, що на богословському факультеті владу до своїх рук взяли російські професори (Ф. Титов та О. Доброклонський), які буцімто порушують демократичні процедури заміщення кафедр і намагаються насаджувати тут типові для Російської імперії авторитарні методи управлін-

⁵⁹ Див.: Пузович В. Русские эмигранты — преподаватели Православного богословского факультета в Белграде (1920–1940-е гг.) / В. Пузович // Труды Київської духовної академії. — № 15. — К. : КДАіС, 2011. — С. 202–205.

⁶⁰ Мар'яновић Ч. Прилике на теолошког факултету. Г. Д-р Т. Титов као човек и као догматичар / Ч. Мар'яновић. — Београд, 1934. — 15 с. (Библиотека савремених религиозно-моралних питања. — Књ. 35).

ня⁶¹. За твердженням сучасного сербського дослідника Владислава Пузовича, ці звинувачення не мали підтримки з боку факультету⁶².

Помер протоіерей Федір Титов 20 грудня 1935 р. у Белграді та був похований на кладовищі у м. Земуні (нині це вже територія Белграда). Цікаво, що на надгробку Титова вказано, що він народився у 1868 р. (а не у 1864 р.). Отже, навіть на кладовищі залишився характерний відбиток непростой долі колишнього професора КДА.

Як бачимо, перебування отця Федора Титова в еміграції є певним «задзеркаллям» щодо його дореволюційного життєвого шляху. З одного боку, він опинився в новому мовному та культурному просторі. З ним відбулися цікаві ідейні трансформації. Він суттєво переглянув своє ставлення до монархічної Росії. Однак, з іншого боку, він зберіг саме ту парадигму особистих взаємин, яка сформувалась у Києві в передреволюційну добу. Старі мотиви, переламуючись через межу еміграції, набули нових обрисів, але не змінили своєї суті. Професор Титов, який у дореволюційній Київській Академії мав репутацію людини, здатної адаптуватися до будь-якої політичної кон'юнктури⁶³, виявив цю здатність і в емігрантські часи. Тож півтора десятиліття перебування Федора Титова в Сербії можна розглядати як органічне продовження дореволюційного періоду його життя.

⁶¹ Докладніше див.: Бурег В. В. Выпускник Киевской духовной академии Чедомир Марьянович: штрихи к портрету / В. В. Бурег // Труды Київської духовної академії. — № 22. — К. : КДАіС, 2015. — С. 174–190.

⁶² Пузович В. Вказ. праця. — С. 202–205.

⁶³ У цьому Титова, зокрема, звинувачував проф. С. Т. Голубев. Див.: Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской духовной академии. (Ответ профессора Голубева профессору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским) / С. Т. Голубев. — К., 1907. — 239 с.